
beszélgetés határ győzővel

GÖMÖRI GYÖRGY

Kevesen tudják, hogy Nagy-London egyik kertes-villás negyedében, Wimbledonban él korunk egyik legkiválóbb magyar írója, aki egyben a „legrendhagyóbbak” közé is tartozik. Határ Győző rendhagyóságának számos az oka. Angliában él, de magyarul ír, s nevét még a francia regényolvasók is jobban ismerik, mint az angolok vagy az amerikaiak. Bár szélsőséges modernistának van kikiáltva, valójában nem az; sokoldalú és egyetemes lélegzetű művészetében úgyszólván mindenki megjelölheti a neki tetsző hangvételt és mozzanatot, senkinek sem kell jóllakatlanul távoznia Határ lírával-átszőtt-prózája terület-asztalkámjától. Az is a rendhagyók közé minősíti, hogy bár nevét Magyarországon csak az irodalmi inyencek és a kéziratot irodalom beavatottjai ismerik, Határtól távol áll a hangsúlyozott elkülönülés, az arisztokratizmus — nyelvi gazdagsága és széles ízlésskálája a magyar vers és próza egyik legdemokratikusabb művelőjévé teszik. Végül, hogy bár Határ termékeny író, viszonylag kevés kéziratából lett eddig könyv,* s hogy emiatt (meg egyéb hányattatásai miatt) a kritikának is kétszer kellett felfedeznie: egyszer a negyvenes évek közepén, aztán újra a hatvanas évek végén.

Wimbledoni házában látogatom meg Határ Győzőt. Hosszú évek óta ismerem, olvasom és tisztelem őt, a többi közt azért a szent és önmegtartó szívósságért, amellyel dolgozik, dolgozni tud, magyarul (és sok hazai írónál magyarabban) írni egy másnyelvű világáros tőzsomszédságában; s nem győzöm csodálni bőkezűségét, amellyel évről-évre elénk önti nyelvi kincsesládájának násfáit és gyöngyeit, csiszolt és csiszolatlan drágaköveit. Bor és kávé mellett folyik a beszélgetés, az író folyamatosan válaszol kérdéseimre, néha feláll, leemel polcáról egy gondosan beköltött kéziratot, egyik kiadatlan művéből mutat részletet, amerikai

* Határ Győző újabban megjelent művei: **BABEL TORNYA** (regény), Stockholm, 1966; **PANTARBESZ** (filozófiai és esztétikai értekezés), Auróra Kiskönyvek 1., München, 1966; **HAJSZÁLHID** (összegyűjtött versek), Auróra, München, 1970. Előkészületben: **SIRÓ-NEVETŐ** (színdarabok), Auróra, München.

előadókörútjáról számol be, mesél, magyaráz, latolgat, visszakérdez. Nincs nálam magnetofon, így később megkérem, vesse papírra, amit elmondott; a beszélgetés külsődleges, vagy helyben improvizált mozzanatai talán elsikkadnak, de gondolatmenete, (s reméljük, lényege) megmaradt. Időpont: 1971 novembere.

A kritikusknak vagy irodalomtörténésznek, ha Határ Győzőről keres megbízható adatokat, igen nehéz a dolga. A Magyar Irodalmi Lexikon nyúlfarknyi jegyzetet közöl róla, s egy olyan születési évszámot, amit tüstént megkérdőjeleztem. Egy másik kiadványban azt olvasom, 1913-ban született s első publikációja 1942-ben látott napvilágot. Igaz ez?

Engedd meg, hogy melléfeleljek a kérdésnek annak előrebocsátásával, hogy mérhetetlenül viszolygok minden önéletrírástól. A Jules Renard szabású kevesek kivételével, akik *faculté maitresse*-e a Napló avagy a Visszapillantás, a memoárok gyanakvással fogadom; a műfaj korai próbálgatása hol írói ellankadásról, hol narcizmusról tanúskodik s mint alkotás is, az én értékrendem szerint, erősen másodlagos. Ez nem jelenti azt, hogy jelentékeny írónál a pálya végén — akiknek a jelentékenysége önmagukat avagy az irodalomtörténetet joggal és méltán foglalkoztatja s ez nem az én esetem — nem tartom természetesnek, ösztönösnek a visszapillantás kényszerítő ingerét s magam is nagy élvezettel olvasom időről-időre e remekírásokat; de én mindent az eredeti alkotás eszményéhez mérek s ezért pl. a magam memoárjaira fikarcnyi időt sem volnék hajlandó vesztegetni, sőt irodalomtól függetlenül sem kérdőzöm sokat hányódásaimon — hacsak az alkotás közvetve nem szolgálja. Így hát röviden csak annyit, hogy 1914-ben születtem Gyomán; édesanyám tanítónő volt, édesapám a Kner-nyomda alkalmazottja, mint nyomdavezető, papírszakértő- és raktárnok-mindenes (kis nyomda volt). 1939-től 42-ig írtam CSODÁK ORSZÁGA HÁTSÓ EURÁZIA c. 18-kötetes regényfolyamomat; kiadására az akkori sajtótörvények értelmében másként, mint monstre-szamizdat formájában gondolni sem lehetett s az is lett, sokak szamizdatja: barátaimmal az egyetemi jegyzetsokszorosítón 300 példányban előállítottuk a regényfolyam első kilenc kötetét. A könyv lényege néhány, akkor új, orvosélettani és neurológiai felfedezés filozófiai kihosszabbítása volt, amelynek keretet adott egy mesebeli ázsiajárás — de csak a vak nem látta, melyik országot értem ezen az ázsiántúli Hátsó-Eurázián. Vállalkozásunkkal együtt lebuktunk, a rendőrség a felkötött példányokat elkobozta, minden kéziratomat elhurcolta — börtönbe kerültem. 1945-ben, a lebombázott Hadik Laktanya bűnügyi levéltárának pokolrazuhant pincéjében már csak a kézirat foszlányaira találtam rá: eláztatta az eső. Mégis, akadt valaki, aki legépelje s gondolom, egyik-másik kötete ma is elgondolkoztató kordokumentum. Sok jugoszlávval együtt, 1944-ben megkiséreltük a kitörést a sátoralj-újhelyi fegyházból s ez volt az az emlékezetes fegyházlázadás, amely teljesen elferdítve belekerült a Rajk-perbe is. Különös érzés volt 1951-ben ugyanebbe a fegyházba „csikosban” bevonulni megint, a kitörés emléktáblája alatt, amelyben résztvettem. A lexikon, amelyet említisz, kilenc évvel megfiatalít — hála és köszönet érte! — ott felsorolt műveimet viszont nem mind ismerem. „Cinkekönyvet” (?) sohasem írtam.

„Tururu és Tűrürü” c. meseregényemre 1956-ban az Ifjúsági Könyvkiadó szerződést adott s az év végére kellett volna, hogy megjelenjen Hincz Gyula rajzaival. Addigra elhagytam az országot: harmadszorra nem óhajtottam börtönbe kerülni.

A HAJSZÁLHÍDHOZ írt rövid bevezetődben azt írod, magadat mesterembernek tartod, akinek „mediumnitása” van. Hogyan került ez a képességed napvilágra, hogyan lett belőled író? Ha jól emlékszem, eredetileg építész mérnöknek készültél, sőt építész diplomát is szereztél. Mikor döntötted el véglegesen, hogy író leszel?

Tulajdonképpen a gépészetre akartam menni, de a középiskolában boldogemlékű rajztanárom — szegényke úgy pusztult el, hogy aggyagtyán korában az éjszakai cigarettával magára gyújtotta az ágyát — B. S. addig hízelgett természetadta rajzkészségemnek, addig-addig ojtogatta belém tulajdon szépeltő hajlamait, míg be nem hódoltam az építészetnek s azontúl à la Mini-Firanesi — építészeti fantazmagóriákat rajzolgattam (így kezdi mindenki). Afféle felszínesen csillogó áltehetség voltam, három évig „évfolyamelső” ösztöndíjas; akkor aztán felfedeztem a Műegyetem humaniorákban páratlanul gazdag, olvasatlan könyvtárát, nekiestem a filozófusoknak s a kedvükért egy évig az egyetemnek csak melléjártam. A görögöktől a németekig, az angoloktól a franciákig — amire rátehettem a kezem, faltam, jegyzeteltem. Egész nyáron ott tanyáztam könyveimmel a szomszédos Gellérthegy barlangjaiban, hogy szinte berendezkedtem s már ismert a gyermekesereg, a koldusok, a szentképárosok, a rendőrök — senki sem bántotta a bolond anakorétát. Szüleim nagy konsternációval fogadták, hogy semmiből sem vizsgáztam s teljes negativizmussal nézek a világra: nem tudom, mihez fogok kezdeni, nem tudom, hol a helyem, nem tudom, mi leszek, miből fogok megélni, nem-tudom-nem-tudom — hajtogattam egyre... Már csak másfél év hiányzott hozzá, nagy rábeszélésre rászántam magam, hogy befejezzem az egyetemet; 1938-ban diplomáltam, de már az építészet csak a kezemben volt, könnyű megélhetésnek — a szívemben sehol. Azzal kerestem, hogy szabad időt vásárolhassak az írásnak. Az a bizonyos kihagyott év szellemi világrajövetelem története volt. Még harmadéves koromban, mintha e kamasz-szerelmem utolsó fellángolása lett volna, belegen rajngtam a gótikáért; elragadtak a vándoráramok s neki is vágtam a világnak gyalog (nagyot nőtt azóta alattam, körülöttem!) — hogy addig meg nem állok, amíg meg nem látom a kölni dómot. Mint a mesében. S hogy miért éppen ez a remekbesikerült gigászi fél-hamisítvány ragadta meg képzeletemet, máig sem tudom. Ez a háromhónapos sodródás volt első szemnyitogatóm Ausztrián—Svájcon—Németországon keresztül — autóstoppal; Hitler hatalomrajutásának éve volt, 1933 — de engem csak a gótika érdekelt. A kölni dómmal álmodtam, azzal ébredtem; tönkrerajzoltam a Műegyetemen, ismertem minden mérművét, támívét, szkrabbáját, tornyocskáját. Hanem mire nagy vargabetűvel Hamburg, Düsseldorf után Kölnbe értem, azon vettem észre magam, hogy Saulusból pogány Paulus lettem. A gótika kamasz szerelme leégett rólam, mint a gyerekről a ruha. Még elháltam a Dómban (ottfelejtkeztem s kora reggel a takarítók találtak rám) — de ahogy kiléptem, már hátra se néztem szentek, ördögök, püspök urak súlya alatt rogyadozó

kapuira. Csak az eleven örvény érdekelt, az emberek. Az építészetet elejtettem, messzegurult. Addig a „gnoti sze auton” bűvöletében éltem. Kölnben egy életre szakítottam az „ismerd meg tenmagad” szemléletével s új jelmondatot választottam, a magam életérzése foglatát: „ismerd meg a körülötted valókat”. Akkor jelentettem be önmagam iránti tökéletes érdektelenségemet — innen az, hogy magamról csak kényszerűségből mesélek, hiszen tulajdon történetemet unásig ismerem; nekem az író csak mint az alkotás eszköze izgalmas, azonfelül ugyanolyan tucat-tetű, mint édes-mindnyájan mi tetű emberiség. Am az írás pondróférge már jóval előbb esett belém, nagy észrevétlenül, azt sem közölve, hogy mit akar velem; még elgondolkozni se volt időm rajta, miért töltök egyre több időt írógép mellett s miért érzem úgy, hogy ez az én erős várom — a munka, amelyben elmerülve leginkább „istenközelenben” vagyok. S ez így történt. Már úgy 14 éves borzas kamasz koromtól kezdve írtam naplót, egyik vastag füzetet a másik után feketítve s ez a szövegfolyam 16—17 éves koromra műformákba rázódott, négyteteles „szonáták” (elbeszélések), jelenetek, mesék, tárcák, vitairatok, kamardrámák kerekedtek ki belőle, majd egy regény — a tömérdek, rosszabbnál-rosszabb verspróbálkozásról nem is beszélve. Tévedés volt-e avagy erre-tévedés? Menekülés? Kitörés? A személyiség csakúgy, mint az emberélet, sokkal inkább a környezet, a körülmények, az akcidentáliák terméke, semmint hinnénk — vagy megengednénk szellemi világrajövetelünk mámoros Sturm-und-Drang éveiben, amikor közvetlen belátással, naponta győződünk meg annak evidens igazságáról, hogy mi eregetjük a passzátszélet s a világ is csak azért lötyögött-tengett-lengett nélkülünk addig, félüresen, ránk várva, hogy valahára elménk reformáló hámorában megolvastassék és új, üdvöz formába öntessék. Lehet, hogy minden oldalról rámborították s belevermeltek, mint a vakondot: beletakarodtam az írásba. De hogy messze elkerüljek minden misztifikációt, hadd jelentsem ki ünnepélyesen, hogy nincsenek angyal-látogatóim, mint voltak Swedenborgnak vagy Blake-nek; ugyanakkor ma már sem a komikumát, sem a romantikáját nem érzem annak a feszített állapotnak, amelyet ihletnek hívnak. Elégszer elkapott már s jöttét is megérezem, mint az epilepsziás a rohamát; neki eufóriás hullámmal üzen, nekem a figyelem tükörének nagyító torzulatával, az érzékenység fajlagos megváltozásával. „Megragadottságom” abban nyilvánul, hogy ez a démon — igen nyugósen — „megragadja” s elhajlítja kifejezéseimet (mást mond, mint amit én mondanék), elhajlított nyelvem a mondott szót kitépi megszokott szóhasználatából s rögeszméjéhez ragaszkodó bolond módjára néha olyan kifejezéseket igazít a számra, amelyeket utána, „józan” állapotban eszem ágában sem volna használni, de már csak helybenhagyni tudom. Persze az inspiráció alatt is mindvégig ott pislákol a „józan” kritikai szellem parányi lángja — de nem azért, hogy irodalmizáljon vagy hogy „minőségre” rostáljon-szelektáljon, hanem hogy megóvja a sugallatot attól, ami belőlem előtökölódik. Az ihlet „fiziológiáját” megírtam különben ÁRAPÁLY c. versemben. „Mediumnitásom” képletesen értendő; nem esem transzba, de ehhez — néha úgy érzem — nagyon kevés hiányzik. Az „üzenő” olykor a legprózaibb, sőt a leghetlenebb helyzetekben kap el; PRÓFÉTÁK ISKOLÁJA c. versemet pl. a szegedi csillagbörtön nyomdapincéjében a fal mellett kuporogva, ölemben a csajka babbal sugallta démonom s aznap nem ebédel-

tem: a diktandóra kellett figyelnem. Tizenhét éves korom óta gépelek, az írógéppel valósággal összenőttem, de sohasem döntöttem el, hogy író leszek. Éppen fordítva. A költészet, az irodalom bennem naponta tönkremegy, naponta nyomorultul alaprajzára zuhan ott, ahol tegnap még székesegyháza állott, naponta önmaga elcsikolt freskójává kenődik. Isteni csoda, hogy másnap mégis engem választ ugyanaz a démon, üzenethozónak s én a magam darabos, kezdetlegesen farigcsáló, együgyűmódján el-elhozogatom üzeneteit. Már beleszoktam, hogy szólít s ő is beleszokott, hogy tehernek érzem (ez védett meg a grafománia veszélyétől) s hogy húzódozva, nehezen adom meg magam.

S ezekután talán megkérdezhetem, kinyomtatott műveid közül melyik az első, amelyet ma is vállalsz és miért? Milyen körülmények között jelent meg a LITURGIKON és a HELIÁNE?

Valamikor Kner Izidor azon a pénzen, amit a vármegyéknek szállított főkönyveken keresett, bibliofiliákat adott ki s olyan irodalmat, aminek különben kevés esélye lett volna a megjelenésre. Ugyanezt a kiadói politikát folytatta Molnár György, a Magyar Téka Irodalmi Intézet igazgatója: amit értéktelen besztzellereken keresett, azt az irodalmi kísérletezők kiadására fordította. A HELIÁNE gépiratát a Magyar Tékához Kampis Antal vitte el, az ismert műtörténész, aki maga is szépíró volt s valamikor a Nyugatban közreadott elbeszéléseit talán méltatlanul felejtették el. Amit magam sem hittem volna, az azonnali válasz a vastag gépiratra — szerződés felajánlása volt. Még nyomdába se került a gépirat, a könyv ellen dörgedelem jelent meg az akkori „Szabadság” c. lapban, amelynek szerzője (azóta háromszor cserélődtek ki sejtjei) főleg azt kifogásolta, hogy nem foglalják le a „pompás famentes papírt” a népellenes, negatív regény elől és használják fel pozitív, sztálinista regények céljaira. A regényt 1946-ban írtam januártól szeptemberig, olyan szerencsés körülmények között, hogy nem kellett egyébbel törődnöm — eladott mázalmányaimból tetemes összeg gyűlt össze, futotta belőle — s ez a könyvön is érződik: ihlette töreilen s magyar irodalmi környezetben mindmáig semmit sem avult (ami persze nem sokat jelent). 1947 karácsonyára tűnt fel a kirakatokban; de nem túlzok, ha azt mondom, hogy — az obligát parányi hírecskéktől s egy sületlen paródiától eltekintve — irodalmi visszhangja kategórikus nulla volt. Levelet, személyes gratulációt kaptam csöstül, egyszerre mindenki ismert s én úgyszólván mindenkivel megismerkedtem az irodalom berkeiben; de akkor már senki sem mert írni róla. Méginkább éreztem ezt 1948 végén, amikor LITURGIKON c. verseskötetemtől a VÁLASZ a megígért impresszumot megtagadta azzal, hogy nem vállalhatja a nevemben rejlő kockázatot. Mind a két könyv a rosszemlékű Könyv hivatal fekete listájának első kategóriájába — a „zúzdába küldendők” rubrikájába került, én magam szilenciumot kaptam, ki tudja, talán életfogytiglan. Az Olvasás utolsó napjaiban, baráti unszolásra, 1956 elején felvittem néhány verset az Új Hang szerkesztőségébe. Néhány hét múlva a paksamétát a lap egyik fiatal, különben rendkívül tehetséges szerkesztője azzal vágta vissza, hogy „jegyezze meg, elvtárs, ezek nem versek: ezt én mondom, aki Kuczka Péter költészetén nevelkedtem”. Tempora mutantur: azóta költőnk, jóval korosabban immár és Kuczka Péter költészetét hűt-

lenül odahagyva, a „nem-verseknek” ugyanazokon az ösvényein ostromolja a hegyet, amelyeket én már jó emberöltővel előtte hátrahagytam s amelyeket előttem Déry Tibor, a nagyon-nagy költő, jó évtizeddel előttem már megjárt.

A már idézett Irodalmi Lexikon „szélsőséges szürrealista” írónak tart. Mi erről a véleményed? A HAJSZÁLHÍD olvasása alapján úgy hiszem, minden izmusból (így a szürrealizmusból is) hasznosítottad, ami neked kellett, de nem lettél ilyen vagy olyan -istává, nem „csatlakoztál a hadhoz”. Viszont merész asszociációs készség, a váratlan képek egymás mellé sorakoztatása mégis jellemzi költészetedet.

Jól tudod, hogy a „fordulat évétől” kezdve mindenkit, aki nem „igazodott”, mindent, ami nem volt „vonalas”, a szürrealizmus nagy egy-kalapja alá vettek olyanok, akiknek szürrealizmusról igazában nem is harangoztak, hát még annak előfutárjairól, árnyalatairól, szakadárjairól, stb. Egyszerűen legorombító invektíva volt s egyúttal az a (soha ne felejtjük el ezt a gyönyörű szóalkotást:) iránykritika, ami döntött eleve nek megélhetése, holtak szemétre hajíttatása fölött. Ma már azok, akik feltérképezték magukban, hogy a szürrealizmus hol-merre keresendő, tisztában vannak vele, milyen kevés közöm volt mindig is ehhez a szellemcsapathoz, noha — mint mondod — időnként felhasználtam eszközeiket: csak nagyon-időnként, akkor sem tudatosan s az is inkább koincidencia. Mind politikai naivizmusát, mind pedig freudi fogantatását idegenkedve, gyanakodva szemléltem; majd határozottan szembe helyezkedtem minden „arany töltőtollhegyen születő” áltudománnyal, mihelyt felismertem és beláttam Ramón Y Cajal, Pavlov, Bechterev és mások munkája döntő orvostörténelmi jelentőségét: a reflexológia kiépítése, majd a hipotalamusz-elmélet megalkotása után Freudot érdektelen, sőt tudománytalan zsákutcának tekintettem, vajákolásnak s hasonlóképp gyanussá vált előttem minden képzőművészet és minden irodalom, ami belőle meríti ihletését. Igaz, az első heveskedések, túlzások után lehiggadtam s ma már látom, miben voltam igazságtalan, meg hogy a képzőművészet hol-mit köszönhet megtermékenyítőjének; de úgy vélem, Salvador Dali a freudizmus nélkül is ugyanaz a szuverén művész lett volna, a ki — és az sem véletlen, hogy az irányzat majd minden jelentős költője, Desnos, Michaux, Queneau, Bousquet, Leiris a szürrealistáktól eltávolodott és azóta már messze tart.

Egyetlen egy dologban marasztalhatnál el, mint szürrealistát, akkor is igaztalanul — hogy sok írásom álm-ihletésű s hogy az álmat kifaggatható, irányítható, kormányozható, feladatokra fogható „segítőtársammá” tettem. Csakhogy az álm nem a szürrealisták monopóliuma s mint megihlető, mint társszerző és mint démonunk üzenetközvetítője olyan öreg, mint az irodalom maga.

Két dolog szembetűnő gyűjteményes kötetekben, a HAJSZÁLHÍDBAN, a roppant tárgyismeret (látszólag egymástól távoleső területek már-már szakmai érdeklődésre valló ismerete) és a nyelvalkotó talentum. A polihisztorságot, mint szenvedélyt, megértem — „az írónak mindenhez kell értenie” elv alapján — de mik ennek

a gazdag nyelvi ömlésnek a forrásai? Abszolút hallás vagy eltökélt szótárforgatás? Nyelvi eldorádóban töltött gyermekkor vagy mnemotechnikai virtuozitás?

Köszönöm, hogy ilyen gyönyörű paripát adtál alám — Angliában az a szokás, hogy megköszönik a „jó kérdést”, ami a *captatio benevolentiae* talán legravaszabb formája — de ne rám haragudj, ha megint csak leleplezel annak a felkészületlen, szerencsétlenkedő, csepp eszű kisiparosnak, aki vagyok; és ne engem okolj, hogyha hosszabban találok a válaszok között tétovázni erre a műhelyhangulathoz illő kérdésre. Eredetileg soha semmi egyéb nem érdekelt, mint a bölcelet, ezért kezdtem filozófián, filozófusokon; első valamirevaló írásaim is ilyen traktátusok voltak, de meglehetősen távolestek a magyar értekező próza hagyományaitól, tematikájáról nem is beszélve — hiszen esszéíróink pléiadejának zöme esztéta. Csakhamar ugyanabba a vasfalba ütköztem, mint minden elődöm. A magyar irodalom a költészetre vízfejű, a filozófiára agykérgi süket (csak azért rakok fel ilyen ríkök színéket, hogy lásd, mennyire igaz az, ami így nem teljesen igaz). Ennek a tükörképi megfelelője persze mélyen bele van ágyazva az olvasótábor tudatába is; az olvasók zöme a költői hangvételre felfigyel, a filozófikus közlésre becsukódik. Más kérdés, hogy a „költői hangvétel” milyen sajátos-takarostulipántos félreértésekkel van megspékelve ott, ahol az olvasó szeme önkéntelenül a mini-messziások, a közéleti költők körvonalában keresi a költőt; hiszen tudod talán, hogy ezerszer sarlatánok a magyar sarlatánok — de mindez nem tartozik ide. Mimikrizáltam tehát, áldatlan sorshelyzetem egyre inkább a költői közlés formái felé sodortak s (a százával gyártott első rímelő kísérletek után) olyan verseket írtam, amelyeket mindmáig fából-vaskarikának: prózaversnek hívnak, ezért nevezem az ilyesmit kissé gunyorosan „versnek versben”; de valahogyan ezekben is a gondolat „gurulatot kapott” és kibújt a filozófia patája, szarva. A gondolkozó felkészüléséhez hozzátartozik, hogy sok mindenről lehetőleg első kézből értesüljön, ezért olvastam össze s jegyzeteltem ki tücsköt bogarat; elmém igen közepes, az elveket inkább megtartja, mint a képleteket, az összefüggéseket inkább hordozza, mint az alá tartozó részleteket, neveket-adatokat hamar kipottyant, de jól lokalizálja, hogy melyik sarokban, milyen „kartotékban” kell keresni. Így hát ha azt állítanád, hogy jegyzeteim-kartotékjaim a polihisztor érdeklődésére vallanak, ezt nem tagadhatnám; viszont a börtönökön való átbukdácsolás, az emigráció éveiben jegyzeteim-kartotékaim mind egy szálig odavesztek s az már csak a magam együgyű öröme, hogy még mindig fel-felfedezem magamban e tudás fiókozatait s az újat, a hozzáolvasottakat még mindig van hová tegyem. Így azután, hogy a filozófust magamban — látszólag — elvesztettem, útfélen felejtettem, sárkány-szörnyetegséggel támadt fel érdeklődésem a közlés eszköze — a nyelv iránt.

Jaj dehogy is éltem én „nyelvi eldorádóban”! Mikor már azt hitlém, magamtehetetlen néma maradok: három éves koromban kezdtem gügyögni, jární. Későn kezdtem olvasni; a gazdag polgárgyerekeken hamar átviharzott a papa könyvtára s akkor csömörlöttek meg, amikor én először feküdtem neki a nagy klasszikusoknak. A nyelvet azonban merő eszköznek tekintettem, a nyelvi kényeskedést, stíluspedantériát lenéztem. Ennek alighanem az le-

hetett az oka, hogy belehabarodtam a muzsikába, amelyen keresztül (ha Schopenhauernek hihetünk) maga a világfenntartó Akarat demiurgosza szólal, szavakra tehát nincs szüksége — de mint mindennel, ezzel is úgy voltam, hogy formálni akartam: alkotni belőle valamit, ami a bennem élő káoszt és annak rendeződését tükrözi; vagyis már-már környékezett a muzsikuskok szó-süketsége s kis híjja, hogy nem ragadtam meg a zeneszerzés mellett. Ma már tudom, éktelen középszerű muzsikusk lett volna belőlem s ki tudja, talán építészet, orvostudomány, történelem, filozófia csak megannyi jótékony buktató volt, hogy a zene vakvágányáról eltereljen. De más az abszolút hallás a zenében és más a költészetben. Még a ritmus fogalma is más. Nagyon-nagy költőket ismerek, akik botfűlűek és a zene életspektrumukból hiányzik, pedig éppen költészetük zeneiségét, ritmusgazdagságát emlegetik a legtöbbit. Megint csak filozófusok sugalmazására hadat üzentem a zenének, a zene elpuhító szibarita luxusának, a „metafizikus” zene emocionális megoldás-illúzióinak, soha többé nem komponáltam és évekig nem hallgattam zenét. De szósüketségem csak lassan engedett. Még 1934-ben is, amikor befejeztem a VESZÉLYES FORDULATSZÁM c. többszázoldalas esszémét, erről a tractatus politico-philosophicusról éleleszü irodalmár barátom (M. J., — elesett a Don-kanyarban) igen emlékezetesen csak annyit jegyzett meg: Széchenyi birkózását juttatja eszébe az idegen nyelvvel, amelyet elsajátítás közben még meg is kell teremtenie. Akkoriban még *annyira* nem tudtam magyarul. Ha most, annyi év után, öntetszelgően megkeresném magam Ezra Pound ihlet-tipológiájában, azt hiszem, ez a fajta vers a „logopoeia” kategóriájába tartozik; vagyis a szó a meghletője. De nem a lényege, csupán elindítója, és játékossága is hamar alárendelődik a démon diktálta üzenetnek — ha jó hozzám démonom és van üzenivalója. Én is elhiszem, ha mondják, hogy Delphoi-ban van a Világ Köldöke, de nem ülök benne mozdulatlanul, hanem messze táncolok s olykor távol felderítő útra indulok; ezért írok annyi egyebet. Ám a gondolat hiába értékesíti a költészet, a sugalmazott közlés ígétét, a gondolat váltig „gurulatot kap”; ezért van az, hogy HELIÁNE c. regényem alapszövege — mint tudod — az a spinozai gondolat, hogy az isteni tudatban nincs idő, ebben a végtelen pillanatban „minden egyszerre van”; így hát a regény szereplői sorsuknak, örömeiknek, tragédiáiknak, a halál pillanatának és körülményeinek — egész élet-menetrendjüknek tudatában vannak s keresztjüket derűsen vállalva élnek, hunyori szemmel komédiázva a „nem-tudást”... BABEL TORNYA c. regényemben viszont a fekete jóslatok ellenpontjaként nem állhattam meg, hogy pajzán porno-klapanciákkal fel ne derítsem a szereplők kedélyét. Ki sem mondhatom, mennyire tisztetem az Igét; majdnem annyira, mint az a középkori misztikus szekta, amely a (héber) ábécét azért övezte oly kegyes tisztelettel, mert hiszen abban a Titkok-Titka — az Ige már implicite benne van, csupán a kulcsát kell megtalálni, hogy összerakjuk belőle a szót. Az anyanyelvbe behorgonyozva élek, tudom, milyen zsenge, fiatal, romantikusan narcisztikus, de hogy belessem illetén eredendő hibáiba vagy sovinizta idolátriára vetemedjek, attól megvédett a világnyelvek valamelyes ismerete. Minden nyelv, amelyet a magyarhoz hoztánultam, megszegyenített; minden nyelv felfedezésével szerényebb lettem — alázatosabb. Megesett, hogy valamit „felismeréssel” tévesztettem össze, azt hittem, eredeti gondolatom támadt. Magyarul mondatok

kellettek kifejtéséhez: a franciában, az angolban mint idiomatikus kifejezés — már magában a nyelvben! — benne volt. Mi azt mondjuk az öngyilkosról, „tettét pillanatnyi elmezavarában követte el”. Miért nem mondjuk inkább, hogy egy pillanatra látnok módjára, vakító világossággal látta élete tarthatatlan tényeit s így tehát tettét pillanatnyi elmesztettségében követte el...?! Nos, kár a lelkesedésért, „kár a gőzért”, az egész gondolat benne van abban az évszázados angol idiómában, hogy „a moment of truth”. Ahogyan a fizikai világ uralkodó elve a rezonancia, a nyelvi asszociáció önvezérlő kapcsolótáblája — a zenei ráhangzás. A szavak zenei elemei, az összecsendülés, a ritmuskapcsolás, az alliteráció. Emberi, nagyonis emberi, de ereje oly leküzdhetetlen, hogy belopakodik még legabsztraktabb spekulációnkba is; és a legelvontabb formula is kedvesebb, majd-hogy-nem meggyőzőbb nekünk, ha „kádenciára” megy. Tudásunk egyeteme benne van a nyelv tekenőjében, csak azt dagaszthatjuk, amit benne találunk; ami azon túl van, az a száznak mondhatatlan, az elmének felfoghatatlan. Verseimben semmi sincs, ami ne lett volna benne az anyanyelvben s úgy kell visszaadnom, mint aki belőle vétettem; mostmár láthatod, hogy alázatam nem felvett atitűd, sem nem udvarias hunyászkodás, hanem igazi alázat s azt is, hogy miért. Mert ime, lám, jó-és rossz verseinkkel édes-mindnyájan ott heverünk készen az anyanyelv metafizikai tabulaturáján — a teológia nyelvén szólva — „a lehetség állapotában”.

A HAJSZÁLHÍDBAN megvallod adósságodat a francia kultúrának, szellemi szülőhazádnak nevezed Franciaországot, ahol először felnőtt fejjel jártál csupán, 1938-ban. Montaigne-t említed, Rabelais-t és Rimbaud-t, mint mestereidet; s azt írod, „a tudomásulvételén túl a magyar költészet alig-alig foglalkoztatott”. Tudatosan talán nem, de vajon mondhatod-e, hogy nyelvileg független vagy Csokonaitól, Vörösmartytól vagy a nyugatosoktól? Vagy Weöres-től, aki könyvedhez a verses Útrabocsátót írta, s akihez néha hasonlítgatni szoktak kritikusaid?

Eltekintve attól a két héttől, amennyit 1938-ban a párizsi világkiállításon eltöltöttem, nem léptem Franciaország földjére sokáig és édeskeveset tudtam arról, hogy választott Kedvesnek milyen rideg, milyen arisztokratikus s milyen kispolgári egyszersmind, meg hogy udvariassága mögött ideges-türelmetlenül mennyire ott remeg a jöttmentek eleve-megbélyegzése — hogy nem mondja, de gondolja: *sale métèque*... D'Annunzio szerint mindenkinek két hazája van: a haza és Franciaország; ám éppen mert hódolóinak uszálya oly beláthatatlan, Marianna a szerelmet ritkán viszonzozza s egyszer egy szökőévben ha megtörténik az a csoda, hogy észreveszi. Az én gyerekszerelmem Franciaország iránt „Fernliebe” volt s már nagyon korán elkezdődött: húszéves koromban, amikor — szélesre tátott cápa-szájjal öt kötetét egymásután derékba kapva — egyszerre faltam fel Rabelais-t és tanultam meg pantagruelizálni franciául. Hogy a fojtó, bénító német nyomtatványtenger országos savanyú légkörében mint tudatosodott bennem fiatalon ez az ösztönös rokonszenv a francia szellem minden árnyalata iránt a misztikusoktól a racionalistákig, az utopistáktól a moralistákig, a nagy erotikusoktól a „patafizikusokig” s hogyan, hány mesternek szegődtem tanítványává —

ez hosszú történet. Tény és való, mihelyt felfedeztem magamnak Aloysius Bertrand-t, Lautréamont-t, Jarry-t és összevettem a mi XIX. századunkat a franciák előrerohanó XIX. századával, érdeklődésem a magyar költészet klasszikusai iránt megcsappant. El nem határoztam, meg nem fogalmaztam. Talán igaztalanul láttam őket ilyennek, talán ilyenek is voltak. Mint a piktor, aki túl sok bitumenes festéket használ s a kép megfeketedik, „beüt”; mint az építőművész, aki magyar stílust „teremt”, de csak tetszetős kuriózumot alkot, amelynek folytatása nincs; mint a zeneszerző, aki (Berlioz kerubi árnyékában) a cigányoktól szerzi be nemzeti zenénk tárogatóját és franciául bizonygatja igazát — — — folytassam-e? Tévedéseiket, ha voltak, történelemmé nemesítette az idő, családi szentséggé avatta az őket őrző fiókos almáriom. A családot nem tagadtam meg, nem lettem hűtlen hozzá, csak épp — elfajzoltam. Mint a tehetség s az alkat megrendítő tanúságtételét forgatom Vörösmartyt, de nem érzem, hogy fogná a kezem; Aranyban a nyelvemesteri lángelmét csodálom, aki századának sáncai mögött maradt; s tán nem győzőm bámulni Petőfi természetadta génuszát, de mindig taszított s ma afféle nemzeti szerencsétlenségnek érzem, amelyen változtatni nem lehet — kinőni létkérdés. Olajmécsest azért gyújtok a házi isteneknek, de segélykérő tekintettel és hívő bókolással a *penates et lares* polcán Csokonai felé fordulok igazán. Mozart-hallgató európai szellem ő, sugárzása segítő, kacsintása cinkos; áldott-üdvöz antipróféta s oly költő-szövetségese az arra érdemesnek, amilyen verselő nemzetnek minden százötven évben adatik. Most kaptuk méltó, egyenrangú párját, Weöres Sándort. Nagyritkán, ha fordítok (mint tudod, kötetnyi középkori angol misztériumjátékokat költöttem át) — ma is szükségét érzem, hogy megfürdekezzem a nyelvben s ilyenkor vagy Csokonait ütöm fel, vagy Bethlen Miklós Önéletírását, vagy a Bibliát. Nálunk még ma is gyakorta megesik, hogy a „verselképzelés” a vers és az ihlet közé tolakszik. Muzsikál bennünk a „vakszöveg” s ritkán vesszük észre, hogy a vakszöveg inkább tartalmazza az üzenetet, mint a vers, amely költőieskedés csupán, szépelgés a hagyományok tabulatúráján. Így azután a magyar költészetnek csak az a viszonylag fiatal hajtása érdekel, amely 1) túljutott a józscfattilai vízváltáston 2) levetette a messiáskodás, a közélés, a mezei prófétaság rekvizitumait és 3) összejárja a kontinuumot Csokonaival. Az út a fiatal Déry bámulatos találatain, a fiatal Sirató slágeres-tragikus hangvételén keresztül egyenesen vezet Marsall, Tandori, Oravecz és az Új Symposion kísérletező fiataljainak textusaihoz; ami persze — ott és most — egy kissé pionírmunka is; hiszen a nyelvre is érvényes, hogy ami nem fejlődik, az hanyatlik — visszaesik. Ez érződik a modern franciák-angolok átköltésein. A modern nyugati líra befogadására a nyelv nem készült el. A több évtizedes kiesést a műfordítói nagyipar rövid évek alatt próbálja bepótolni — olyan berögzött balhiedelmekből táplálkozva, mint pl. hogy (prozódiai jelekkel megtűzdelt) nyersfordításból már lehet „átköltetni” a nyelv és az ország ismerete nélkül, meg hogy mi vagyunk a *par excellence* műfordító nemzet, annak is a nonpluszultája — mely narcizmusunk jegyében naponta földhözcsapdossuk magunkat az elragadtatástól a tükör előtt. De már az abszurd drámák olykor diszkreditáló fordításban mennek a színpadokon, vagy mert a nyelv nem érett meg rájuk, vagy mert a fordító az idegen nyelvet csak mint tantárgyat és olvasmányemléket ismeri, a cockney, a kikötőnyelv, a szuburbias ki-

szólások, a szleng, az „in-joke” megoldása elől tengerikigyó mondatokba menekül, amivel csak megnyújtja a darab játékidéjét — mintha nem volna elég, hogy a magyar szöveg amúgy is mindenkor jó ötödével hosszabb az angolnál. Mégis, mint olyan külföldön élő magyar író, aki a nyelvváltásra nem gondol, mindent érdeklődéssel olvasok, ami eljut hozzám, írok arról, ami megragad, de persze, mea culpa, a legnagyobb örömmel az az új líra tölt el, amelyből rokon akkordot vélek kihallani vagy magánviseli a magam gyarlóságainak századvégi bélyegét, még akkor is, ha olyan késői konvertita, mint Csoóri Sándor. Mármost amit utoljára említettél, hogy akad kritikusom, aki Weöreshez hasonlítgat — nos, lelke rajta. Ez amilyen kitüntető a számomra, én volnék a leghálásabb annak a kritikusnak, ha — a javamra — ennyire félrevezeti pillanatnyi arányérzék-hiánya avagy farkasvaksága. Weöres Sándor Opera Omniája ott van a könyvespolcokon. Keresztet vetve arra, ami írásaimból a két rendőrségen elveszeti, ha a kritikusként két tucat HAJSZÁLHÍD-forma kötetben végigolvashatná azt is, ami ma még csak franciául hozzáférhető és azt is, ami mindmáig kiadatlan, akkor láthatná, hogy parányi lánglibegőm jórészt olyan tengerrész fölött imbolyog, amely Sándortól idegen. W. Sándor készen ugrott elő a burokból, én hosszan, botladozva kerestem — és kutatom máig — „aretémet”. Benne él a költészet — bennem naponta elbukik és újrátamad. De újrátamad-e holnap vajon? Végül mind a ketten jól tudjuk, mennyire más készletéből, más eszközökkel s ellentétes irányban haladva tárjuk fel éjszaka-közegünk tárnaít.

Ötvenhat végén jöttél el Magyarországról, évek óta Londonban élsz. Írói szempontból mi újat adott életednek ez az új, megváltozott formája? Mi újat kaptál a Nyugattól? Tematikailag biztosan gazdagodtál, elég az Új Látóhatárban megjelent remek kisregényparódiára, AZ ÉJSZAKA MŰSZAKÁRA hivatkoznom, amiben benne vannak az angolok, szőröstül-bőröstül.

Az, hogy nyugatra költöztem, kettős távlatot adott. Ez a „hátralépés” teszi lehetővé, hogy mint nyugati ember szemlélhessem a mai magyar irodalom „modern” próbálkozásait — és ennek köszönhetem, hogy világosabban látom otthoni-magammat, aki voltam, lehatároltságomat, magán-provinciálizmusomat. Valamikor az unásig ismételtel, hogy az a kettős követelmény, amelyet az irodalomban magammal szemben felállítok: az európai szellemiség és a világhorizontok. Ma már tudom, mennyire „bécsies” voltam és mennyire túlreagáltam a környezet robságát: azt az ultra-provinciálizmust, amely tabui közé választotta önmaga átöröklését. Hiba, sőt hamisítás volna, ha túlságosan drámaian állítanám be ezt a harcot Európáért 45 után, hiszen azt a parányi csoportot, amelyhez lazán tartoztam, hamar elgázolták az események: a tragédia inkább az én koponyámon belül játszódott le. Alig van még egy ország, ahol az írói opportunizmus oly gátlástalanul öltené fel a „hősiesség” álarcat s ahol a közönség ezt oly készségesen elhinné. Ma, amikor szédületes sebességgel próbálják „legyártani” a magyar irodalom „modern” fejezetét és még a tabuörzök derékhadából is annyi író szalad a pénze után, a londoni kilátó távolából, kívülről szemlélő olyasmit vesz észre, ami fel se tűnik a csakmagyar-irodalomra kondicionált olvasónak, még annak

sem, aki a nyugati moderneket fordításokból ismeri. A legszembeszökőbb a túlírtság — Magyarországon ma mindent többszörösen túlírnak s ebből a betegségből kúrálja ki az embert elsősorban az, hogy nyugaton él és jó irodalmat olvas; a másik az, hogy öregedő írók-költők a tabu-őrzők derékhadából oly megható gyorsalkodással írják meg már-már szinte kötelező „modern” kísérleteiket, mintha rájuk jött volna a kapuzárás pánikja; az eredmény — kevés kivételtől eltekintve — hajmeresztő s nekem legalább megrázó. Ezek a kísérletek nem érik utol első zsenéik színvonalát s csak azért adódnak ki, mert a színekúrás szerkezetű mai magyar irodalomban aki a fellegvár falain belülré kerül, attól azontúl minden kiadódik; ez az olvasóélményem annál hideglelősebb, mivel e fémjelzett nevek vergődésükkel mélyen alatta maradnak olyan elsőkönyves hiteles tehetségeknek, akik elszakadnak a provinciális múlttól, a tabukra füttyülnek és modern ihletésű remekírásukat bizvást lehet a java nyugati irodalom mértékével mérni. Itt elsősorban Konrád György A LÁTOGATÓ c. remekművére gondolok. Úgyszólván mindent elolvasok, ami eljut hozzám, mondhatni érdemén felül olvasom a világ legkényelmesebb, legtúlirottabb irodalmát, amelyhez a nyelv közössége fűz, de nem állhatom meg — s hogy is lehetne másként! — hogy állandóan össze ne vessem azokkal, akik a nyugati irodalmi környezetet jelentik számomra a könyvespolcon, amilyenek pl. William Golding, Anthony Burgess, Kingsley Amis, Mary Renault, Claude Simon, Francios, Nourissier, Marguerite Duras, Nathalie Sarraut, Violette Leduc és mások remekírásai.

A nyugaton szanaszerte szóródott magyarságnak mindig is volt egy jelentős rétege, amely — akárcsak Kanada francia milliói — a történelem képeskönyvi rózsakertjében él: a meseképek a soha-így-scholnem-létezett valósághoz oly távolról hasonlítanak, hogy a nosztalgia kimerái csupán. Ez a szórvány „kimentette” a maga atavisztikus provincializmusát, olykor olyan ásatag tabuknak hódol, amelyek már csak a tabuk szaktudósai tartanak számon s úgy érzi, csak annyiban „örizte meg” magyarságát, amennyiben kitart tucatnyi brosurával elmaradt provincializmusa mellett. A kanadai franciáknál tapasztaltam hasonló komplexumokat: átkozták a Nagy Francia Forradalmat és nosztalgiajuk horgonyát az 1789 előtti időkbe vetették bele. Ebből a nyugaton élő íróra semmi sem kötelező, könnyen túlteszi magát rajta, hiszen csak bátorság kérdése s nem a megélhetése. Ami otthon, úgy tűnik, a lehetetlenséggel határos és tán még akkor is belerokkan, ha a szükségből erényt csinál — azt a nyugaton élő magyar író mint adottságot készen találja: a színdarab, a regény „menaszériája” vagy nemzetközi, vagy olyan átköltése a kozmopolitika hontalanságnak, hogy abban minden náció magára ismer. Nyugaton nemcsak ahhoz a célhoz kerültem közelebb, hogy európai szellemiséget és világhorizontokat képviseljek, hanem ahhoz is, hogy annyi útfélen-felejtett, alákötő ballaszttól megszabadulva, a kezem alól kikerülő regény vagy színdarab általános érvényű legyen.

Irodalmi tevékenységed igen sokoldalú; az utóbbi öt évben megjelent egy filozófiai esszéed, a PANTARBESZ, egy regényed, a BÁBEL TORNYA, prózaverseid és verseid gyűjteménye, a HAJSZÁL-HÍD s most drámagyűjtemény-kötetet készítsz elő. Mégis, az a

gyanúm, az olvasók inkább ismernek költőként és színikritikusként, mint prózaíróként, noha sokkal több prózát írtál. Mi ennek az oka?

Hozzátehetnéd, hogy PEPITO ÉS PEPITA c. regényem (amelyet 1956 elején írtam), 1965-ben jelent meg franciául Julliard-nál, továbbá hogy 1954-ben íródott ANIBEL c. regénytrilógiám első kötetét tavaly hozta ki Denoël, most fordítják a második-harmadik kötetét: ezeket a magyar olvasó honnan is ismerné. Amikor nemrég egy magyar folyóirat kritikarovatában azt olvastam, hogy a háború utáni nehéz esztendő, a háborúból visszaözönlő leszerelt fiatalok sorsa még megírásra vár — ez a megállapítás ugyancsak szíven ütött, hiszen ez az ANIBEL rövid foglalta; s minthogy a trilógiát még otthon kéziratból sokan ismerték, úgy is fogalmazhatott volna kritikuskunk, hogy a regény magyarul még kiadásra vár... Kéziratot fiókom mindmáig annyira tele van, mintha alig bolygatták volna meg azzal, amit előemeltek belőle, hogy kiadják. Jól gyanítod, egyik-másik kéziratom úgy meresztli rám a szemét, mint a gyerek az apjára, hiszen a BABEL TORNYA 1948-as, a PANTARBESZ 49-es keltezésű s AZ ŐRZŐ KÖNYVE c. fantasztikus regényem, amelynek a kiadása ismét szóba került, szintén 1948-ban keletkezett. Így hát majd minden írásom többszörösen betartja a fiók-karanténban töltendő „kilenc évet”.

Időről-időre megismétlődik, hogy fáradtan teszem le egyik könyvet a másik után s nem találok olyat, amelyet olvasni szeretnék; ilyenkor ülök neki, hogy megírjam: „azt” a könyvet — egy „olyan” könyvet, amelyet olvasni szeretnék. Ez majd minden regényem keletkezéstörténete. De ha tudod, hogy a regényben is mennyiszor váltok a versprózára s hányszor van úgy, hogy az alkotókedv szőlősajtója költeményt, „coplát” Baudelaire-persziflázst vagy trágár klapanciát tölt a regény poharába, akkor nyilván látod azt is, hogy az elfogadott műfajkategóriákba milyen nehéz besorolni írásaimat. Színdarabjaimat önkéntelenül meglüzdelem versekkel, amelyek nem utógondolatok avagy későbbi betétek, hanem a szóveggel együtt születnek; ugyanakkor a HAJSZÁLHÍDBAN találsz szép számmal dialogizált költeményt vagy olyan „kiszerepezett” verset, amelyet minden változtatás nélkül rádiójáték avagy avantgarde színdarab gyanánt lehetne kezelni — előadni. Így hát aki a regényíró, ismeri a költőt, aki a költőt ismeri, ismeri a színdarabíró, aki meg csak színdarabjaimat ismeri, némi fogalmat alkothat arról is, hogy mi jár az eszemben, ha felteszem a gondolkozó kalapomat.

Mondj valamit AZ ŐRZŐ KÖNYVÉRŐL.

Kéziratokról nem szívesen beszélek s csak azért teszek kivételt velem, mert az Aurora kiadását tervbe vette. Mint említettem, 1948-ban íródott, mielőtt észbekaptam volna, már „szamizdat” lett belőle s kb. 80 példányban gépelték szét — amiről tudok, pedig már a levegőben ott szállingózott a Rákosi-korszak üszkös pernyéje. Nem a Rákosi-korszak inspirálta, még csak nem is Középeurópa; hanem a szörnyállam — a szörnyeteg történelem előérzete: a sátáni „emberiség” úgy, amint családi csoportképünket Gibbonból ismered. Egy fiatal anya, aki akkoriban olvasta, azt mondta, olyan hatással volt rá, hogy elment a teje. Nos — a

könyv valóban nem szoptató anyáknak való. Műfajmeghatározása? „History fiction”. A legtöbbben nem engednek a kísértésnek, de valamennyien járunk arra a pusztában, ahol menetrendre érkezik a fülbesugdosó Megkísértő: milyen volna, ha te ülnél a Gondviselés székében s te forgatnád — te történetnéd a Történet Könyvét? Én engedtem a csábításnak, megírtam a magam Fiktív Világtörténelmét — vissza a népvándorlás korába s ugyanakkor messze a kétezredik év utánra kiveítve. Tapasztalatom nem sokban különbözik attól, amit minden halandó tapasztalna — úgyszólván függetlenül attól, hogy kitalálókészsége, tehetsége mekkora. Az én fiktív történelmem sápatag, szegényes és sivár az igazi történelem zsúfoltsága, színessége, hitele mellett; és nem is azzal szégyeníti meg a fikciót a való történelem, hogy az események ekkora áradását egyetlen elme képtelen kitalálni (de még százával sorbakapcsolt elmék „telepe” sem volna képes) — hanem azzal az öreg tapasztalattal, hogy a történelem egyféleképpen történik s az az egyféleképp, ahogyan megtörtént, hiteles, érvényes és végleges azáltal, hogy megtörtént; az interpretálás már csak a korszellem fénymáza rajta. A fiktív történelemmel vitába lehet szállni — kifogásolni, hogy ez vagy az a motívum valószínűtlen, képtelen, hihetetlen, stb.; de Formosus pápa kihantolása és a hullájával játszott törvénykezési komédia nem olyasvalami, amivel vitába lehet szállni — amiről az igazi történelem „szerzőjét” le lehetne beszélni, mondván, hogy valószínűtlen, képtelen, hihetetlen s ezért „hagyja ki”. AZ ŐRZŐ KÖNYVE tehát a mammut feladat előtt való megszégyenülésem bűnjele — mely szégyenemben alkamasint minden halandó elme osztozik. Be kell érnem azzal, ami végül is lett a kísérletből: új műforma — történelemfilozófiai mondandók közlésére. Erre utal az is, hogy tartalomjegyzék helyett tárgymutató lesz a könyv után csatolva, amely eszmék, bölcséleti, teológiai fogalmak, fiktív szektiák, torz ideológiák előfordulását tünteti fel.

Vajon a SÍRÓNEVETŐ drámai jelenetei előadhatók lesznek? Vagy jeleneteidet nem a színpadra írod, hanem inkább dramatizált dialógusnak? Nem olvastam tőled hosszabb drámai szöveget, de az az érzésem, a modern színház „abszurd” válfaja közelebb áll hozzád, mint a hagyományos dráma: jól gyanítom?

Tizenegy drámát olvashatsz majd a SÍRÓNEVETŐBEN. Látni fogod, hogy mindegyiket színpadra szántam s gondolom, egyik-másik annyira vérbeli „színház”, hogy még csak különleges színpad sem kell hozzá, nem hogy népes színészgárda. Remélem, nem ér utol vele szokott végzetem, hogy már mindjárt úgy veszik szemügyre, mintha tengeri herkenytyű volna, pusztán azért, mert az én elhírhedt műhelyemből kcrült ki. A legtöbb darab öt-hat szereplős, de van olyan egész estét betöltő kamaradráma, amelyhez csak egy színész és egy színésznő kell. Ha a fordítói varázsvessző érintésére a SÍRÓNEVETŐ átváltozna franciára-angolra, akkor alkamasint ott keresnéd a francia vagy az angol modern drámaírás derékhadában s talán sem jelentős, sem kiemelkedő nem volna. Magad is tudod s nyugaton itt tanúja lehetnél, hogy ahol az avantgarde kimerül az eredetieskedésben, a „moderneskedésben” avagy a Gutenberg-szedőszekrényvel való játszadozásban, az versben-drámában tiszavirág életű s olyannyira efemer, hogy 15—20 évvel ezelőtt bemutatott

s 5—10 év alatt klasszikussá hült világcsofák ma már, felújításkor — úgy érezzük — többet porlottak-penészedtek-öregedtek, mint bármelyik Strindberg-dráma száz év alatt. Mindig kényelmetlenül feszengek, ha azzal gáncsolnak vagy dicsérnek, hogy „modern” vagyok; hol oly magasztalásnak érzem, amelyet nem érdemeltem ki, hol olyan ráfogásnak, ami elkedvetlenít. A drámában talán még fokozottan igaz, hogy ami nem modorosan, keresetten vagy feltűnési viszketegből az, hanem őszintén üzenelhozó ingerből fakad: a jó avantgarde kétezzer éves hagyományokkal találkozik. Maga Martin Esslin viszolyog a legjobban az „abszurd” színház terminuszától, akit pedig (tévesen) a kifejezés megalkotójának tartanak s ő is csak jobb híján használja. Sem abban a színházban nem hiszek, amely a nyelven visszaperli a kifejezés csődjét (mintha Wittgenstein filozófiája egy rossz ajtón benyithatna a színpadra) — sem abban, amely siri-komolyan veszi magát ugyan, de veszedelmesen közel jár az angol „goonery”-hez: a szójátékokat golyószóró vad bohóckodáshoz egyetemi rongyosbálakon, ahol minden „benyögésre” malacvisító nevetés a válasz. Így hát már jó előre elmarasztalhat az együgyűség bűnében, mert jóllehet a SÍRÓNEVETŐ 11 drámája közül 9 mondhatni „modern”, azért mindegyiknek van eleje, közepe és vége. Váltig szégyellem.

A HAJSZÁLHÍD közel 600 oldalán a legkülönbözőbb hangvételű versek keverednek. Mi a ciklusos szerkesztési mód értelme — minden ciklus más szerepet jelent, vagy csak más témakört? Nem gondolod, hogy a kozmikus lélegzetű versek és a klapanciák, a magyar problémájú „emelkedett” versek és az erotikus játékok ütnek egymást vagy disszonanciát keltenek az olvasó képzeletében?

A ciklusok azonos hangulatelemek, azonos téma alapján markolják egybe a verseket, ill. költeményeket, rigmusokat, klapanciákat. Csak úgy közbevetőleg említem, hogy magánhasználatra nálam már jó ideje kialakult ez a terminológia: az ügyetlen, hamis és félrevezető „próza-vers” kifejezés helyett mindig verset mondok, a kötött formájú darabokat pedig jó magyar szóval költeménynek nevezem. Minden klapancia hitvány, de a hitvány klapancia is lehet művészi eszköz — ahogyan Bartóknál az érzelgős „smachtfecni” is a Concerto negyedik tételében magasrendű művészetté vedlik a mester kezében. Másként is lehetett volna csoportosítani több mint három évtized anyagát, de hozzám a ciklusos szerkesztés állt a legközelebb; s ilyen értelemben a ciklusok nincsenek lezárva, hiszen ma is írok olyan verset vagy költeményt, amely témájánál, hangulatelemeinél fogva ebbe vagy abba a ciklusba szervezen beletartozik; és még sok darabom fekszik el otthoni fiókokban — egyelőre hozzáférhetetlenül — amelyeket ebben vagy abban a ciklusban tartok számon emlékeimben, de a pusztá memóriára hagyatkozva rekonstruálni nem sikerült. Ilyen messze csákyázó s ennyire széttartó anyagnál elkerülhetetlen, hogy 100—150 oldal távolában olyan témák is megpendüljenek a ciklusok nyalábjában, amelyek mint tételek, talán kizárnák egymást. De ezt csak az olyan figyelmes olvasó veszi észre, amilyen te vagy; talán neked is csupán a tartalomjegyzékben szúr szemet, hogy két hangulat ciklusa disszonáns, sőt szinte inkompatibilis; de az átlag versolvasó sohasem üti fel a könyvet egyszerre — teszem — az

Eroticánál és az olyan „emelkedett” meditációknál, amelyeket, ha a te terminuszodat szó szerint értelmeznénk, a székünkben felemelkedve kell olvasni.

A PANTARBESZBEN azt írod: „fájdalmas volna ugyan számomra, de nem lepne meg, ha valaki is azt hinné rólam, hogy a két táborra szakadt világban valamelyik tábor fullajtárja, szószólója, titkos ügynöke, közveszélyes rajongója, sértődöttje, rokkantja, bosszúállója, reformátora, vagy szelídséget színlelő ámokfutója vagyok”. Magadat, mint író, semlegesnek vagy ideológiátlanak tartod? Nem illúzió ez a különállás? Igaz, hogy az idézett szöveget 1949-ben írtad.

Tilalomfák jelzik, hogy az emberiség — haladtában — merre kanyarog; hogy az „összes lehetséges utopisztikus világok” melyikét választja: melyik az a Nagy Megérkezés, amelyet az előcsapat hozsánnázva üdvözöl, a második nemzedék foltozószabó módjára alakítgat s a harmadik esetleg már oly tűrhetetlennek talál, hogy felkerekedik és elindul — merre? A jóslatok? a hivatalos utópiák? a szabadalmazott Aranykor? a vágyálmok iránt? Nem. Megint csak a tilalomfák iránt: ezekről lehet leolvasni a sok összelevő, széttartó irány eredőjét; s ilyen értelemben minden eszmerendszer vektormennyiség, nem elegendő megadni abszolút mértékben, és hiába tetszeleg saját zárójelein belül a magasabta tézis-antitézis-szintézis hetvenhét vedlésén, ha egészének vektorát nem adjuk meg. Ezt próbáltam eldadogni abban a tanulmányban, amelyet említisz — ami így, ebben a miniaturizált formájában nem olyan ördögös történelmi felismerés. Philostratos említi a nagy neopythagoreus misztikusról és „mágusról”, Tyanei Apolloniuszról írott hagiográfiájában azokat a mesebeli indiai sárkányszörnyetegeket a brahminok hegyeiben, amelyek életidegükbe — agyvelejük közepébe — beágyazva érzik a bölcsek követét, a „pantarbeszt” s ezerszer jaj annak, aki tőlük meg akarja szerezni. Minden allegóriának csak heurisztikus értéke van, akár ókori, akár modern képekben beszél; de talán közelebb jutunk a problémához, ha úgy vesszük, mintha „léteznék” egy tudatfeletti — az emberiség „kéregfölkötti reflexintegrálja” — amelyben a létesülés útjának valóban nekiinduló jövő képletei, tudattartalmak tilalomfák formájában úsznak el. Nagyon igazad van, a különállás jórészt illúzió s hogy mennyire az, azt lemérheted ideges dadogásán, hiszen helyenként olyan, mint az elfojtott sikoly: írása közben a lábam még benne volt a Nagy Facsaróban, éppen ezért ez a tanulmány ennek a fájdalomnak az üzenete is és tanúbizonyosága annak, hogy a fájdalom csak fájdalmat tud regisztrálni, a gondolkodás a tudat oldalsó sávjára szorul. De még csonkán is, a fájdalmat legyűrve, valamennyit sikerült elkapnom az üzenetből, amely azóta kiteljesedett s másutt kifejtettem bővebben. Nem véletlen, hogy üzenetet mondok; első nagy esszém, a VESZÉLYES FORDULATSZÁM alcíme ez volt: „Üzenetek a jövőnek — a jövőből”; s ez a vaskos kézirat mai szóval élve egyike volt az első futurológiai kísérleteknek. Már a harmincas évek elején felöltött bennem az a kézenfekvő gondolat, hogy a huszadik századot csupán huszadik századi koordinátarendszerrel lehet feltérképezni, egyívású munkahipotézisekkel megközelíteni, egyívású történelmi-társadalmi kategóri-

akkal rögzíteni, arról nem is beszélve, ami a második évezred után következik; erre is, arra is a tizenkilencedik századtól örökölt, agyon-revideált, agyon-karbantartott eszközök mindenestől alkalmatlanok. Vallások, ideológiák, eszmerendszerek ájtatos foglya úgy megy át tulajdon századán, mint a vak — kategóriái a jövőnek még csak üres vivőközegét sem tartalmazhatják. Saint Simontól Fourier-ig, Marxtól Nietzscheig a XIX. század „futrológusai” azért láthattak messzebbre kortársaiknál, mert felérezték-felfedezték (és mint normatív elveket, részben megalkották) a XX. század értelmező kategóriáit. Nemhiába rajongott Baudelaire a vallások történetéért — a begyökeredett legendák, a balhiedelmek, az orvoslás, a gondolatrögzítés, az eszközök, az erkölcs, a viselkedés története legalább olyan érdekes, mint az események krónikája. Eszmék eltorzulása, elvetélése, elsikkadása, mutációs szörnyalakzatok beugrása jelzi az eszmék történelmi útját, mihelyt kigondolóikat-felérzőiket félresöpri az útból az elmúlás; s egyetemes tapasztalatunk szerint történelmünk működéstani elve — nem a kivétel, hanem a szabály — hogy a normatív eszméket az események özönárja tövestől csavarja ki s történetünk oly torzalakzatokon keresztül tekereg, amelyek sorrendre a felismerhetetlenségig mások. Az öregedő színész nő nem dicsekszik úgy sikereivel s nem kendőzi ingerültebben kudarcait, mint a beérkezett eszmerendszer; s ha ma értékítéletet mondunk a Bourbon restaurációról, bizonytalannal nem „az Oltár és a Trón” önmérfő ideológiai serpenyőjét vesszük elő; ha meg a napoleoni restauráció kerül terítékre, sem a sírkövek alatt nyugvók diplomáciai kényeskedésére, sem hajdanvaló párizsi nagybácsi érzékenységére való „regárdal” nem kell kíméleteskednünk a „belle époque”-kal. Ezért idegenedik el ma az ifjúság a tizenkilencedik század szajkózóitól s vonzódik inkább Marcuse-hoz és másokhoz, akik tentákulumaikkal felnyúlva a magasba, valamennyiünk „kéregfölötti reflexintegrálján” (jól-rosszul) megpróbálják felérezni a huszonegyedik század kategóriáit s ha szerét ejtik — hát azok szerint „felmérni” az önmagáról oly sok szépet hazudozó huszadik századot. Nem vagyok semleges, de egyre kevesebbet bíbelődöm meglévő, kurrens ideológiákkal; mindenki annyira filozófus, amennyire alkati meghatározóin, az életkor velejáróin, a földrajzi helyen és a történelmi pillanaton felülemelkedik. A remetehajlam, az eleata életrend hozzásegít a meditatív eszményi előfeltételéhez s ez — a „szabad lengés”. Kommentátorok, előimádkozók erről eleve lemondtak s szinte sohasem „értesülnek” róla, hogy ők maguk mit gondolnának — ha gondolnák s mi volna tulajdon világképük matrixa. Ha a szabad lengést, a szellemi függetlenségnek ezt a filozófus-minimumát meg nem valósítjuk, akkor sem századunk való lényegét nem mérhetjük fel az ideológiák rejtő álarca mögött, sem arról nem lesz halvány fogalmunk sem, hogy manipulátorok, szekták, ál-meguújhdások csőrömpölő lármájával mitsem törődve — az emberiség hova-merre tart a történelmi időben. Aki szabad lengését nem őrzi meg, az mint a sillabizálni tanított tudós dongó, előimádkozói ügybuzgalommal — odaragadva szaladgál a kész, a befejezett ideológiák kőtábláin.

Végül — mik a terveid? Készül-e újabb regény, vagy van-e remény arra, hogy a kéziratban lévő regények valamelyike ne csak franciául — magyarul is megjelenjen?

„Tervek”? „Remény”?! Terveim kegyes óhajok inkább s a nagy szakról leszoktam. Nyersen kikokszolva itt hever új regényem, meg egy hosszabblélegzetű prózairás indítása, amelynek a műfaját nemigen tudnám megnevezni, szintén itt hányódik műhelyemben két színdarab vázlatával, versek első változatával egyetemben — ha azt kérdezed, mivel játszadozik írógépem; de ennél többet nem szívesen mondanék róluk, mert elmegy a kedvem végleges formába öntésüktől.

Az írás, amíg a nyomdai ólomkoporsóba leeresztve nincs, olyan, mint a kényes per anyaga — *sub iudice* — óvakodnék róla valamit is mondani. S ez is, milyen furcsa. Váltig abban a balhiedelemben éltem, hogy az írómesterség az introvertált lelkek sanda megváltása; nem győzők ámuldozni rajta, hány extrovertált író meséli színészeket megszegyenítő tárulkozással regényötletét, eltervelt színdarabját — más kérdés, hogy megírja-e, hiszen a „Work in Non-Progress” is tiszteletreméltó műfaj s néha a torzó izgalmasabb a befejezett egészénél. Mint az állapotos anya, hasára süttött szemmel — féltem magzatomat a szemmelveréstől; ez az egyik dolog, amiben ósdi vagyok. A remény — rossz szokás, a csüggedés pedig ritkán éri utol azt, aki felhagyott minden reménnyel. Hátborzongató ám — mint a Tragédiában, „szellemszemekkel” mögélátni egy-egy megjelenő könyv sajtójának: hogy mennyire tekintenek középeurópai kuriózumnak s mennyiben fogadnak el egyenrangú félnek, jóllehet a franciák iszonyodnak a fordítástól; mennyi belőle a gyanús, a burkolt hirdetés, amit a kiadó irat s mennyi az irodalmi viszontbiztosítás, amikor valaki csak azért ír rólam, mert elvárja tőlem, hogy legközelebbi kötetéről írjak a külföldi magyar sajtóban.

És legalább ilyen leleplező a visszhang elmaradása — tegnapi jó barátok, költőtársak elhidegülése; hiszen, mint tudod, van, aki sokallja magát a pusztá tényre, hogy vagyok; van, aki a magyar írás spektrumában olyan „oda-nem-való” dög-idegen sávnak tekint, amelyet eltávolítani, ignorálni a becsület és a dicsőség ügye. Akadnak, akik úgy térnek ki előlem s mennek át a másik oldalra, mint adós a gyűlölt hitelező elől. Pedig soha számon nem tartottam, kézirataim hol-merre barangolnak s ha felfedeztem volna, hogy valakinek ez a nyelvi fürdő öszlönzést ad, én lettem volna a legboldogabb — mint ahogy nem fedeztem fel. Ma már jobbára csak a fiataloktól várok némi lanyha érdeklődést, elnéző megértést vagy azoktól, akik nem győzik a belűzőn számontartását — közböcs feledést. Valamikor én is Hippi Borzalom voltam — amikor még a szó is hiányzott, én is kimutatkoztam nemzedékemnek s lekéredzkedtem a földről, ahogyan akkor és ott a születésemmel foglyulejtett.

S ez vezet el egy másik dologhoz, amiben szintén szentimentálisan ósdi vagyok. Inkább fogyatékoság, dugdosni- és szégyellnivaló: morális lénynek lenni manapság vagy nevetséges balekság, vagy felháborító arcátlanság. Nem tehetek ellene, a permisszív, azaz züllőfélben lévő társadalomban is megvannak még a morális reakcióim. Fanyalcsva iparkodom megérteni a zsenik morális kisiklásait; fél- avagy ál-lángelmék hitvány-sága irtózáttal tölt el — legkivált, ha az Irodalom Köztársasága iratlan kódexe ellen vétenek: az ilyen kilométerekre bűzlik, mint az elefánt-ürülék. Abban sem hiszek, hogy a mindenség ontológiai célja — az irodalom; s hogy esetleges eltűnésével — pl. a Gutenberg-galaktika kaktaklizmája nyomán — bárki is sivalkodnék utána. Amint hogy abban sem hiszek, hogy a tehetségkutatásnak irodalmon kívüli rétegekre —

prostituáltakra, közbűntényesekre kell szorítkoznia (s itt eszembe jut Köstler kísérlete, aki börtönben keletkezett regényre pályadíjat tűzött ki; teljes esztendő kellett hozzá, amíg kiderült, hogy az a betörő, akit nyeretett, regényét kimásolta egy obskurus amerikai besztszeller kötetből, vagyis „lopta a mesterséget”). És itt nem a századokkal ezelőtt élt költő-haramiára gondolok, aki a mi lányunkat-fiunkat, anyánkat-apánkat nem gyilkolhatta le; hanem eleven, farkaskodó környezetünkre a permisszív társadalomban — s tudomásom szerint még nem kérdeztek meg senkit, akit Genét megkárosított, hogy felülemelkedik-e a lopáson, amikor színházba megy; de azt tudom, hogy az ellentársadalom sántító, közbűntényes látomását a társadalomról épp úgy nem tartom irodalmi vívmánynak, mint Genét áradozását fiúszereetője fallikus szépségéről. Vagyis e tekintetben szörnyen ósdi vagyok és nem is teszek engedelményeket a szennyáradat hitványságainak.

Ha viszont élettervetem kérdezed, mindjárt könnyebb a válasz. Megtartani régről hozott fogadalmas életszentségemet, amely megőrzi írásaim tisztaságát — hogy még a trágárság is a szerelem szakrális nyelve maradjon és a szerelem édeni tisztaságát ragyogtassa. A gyarló testben megtartani erősnek a szellemet, hogy utolsó percig kész legyek tönkremenni meggyőződéseimen. Azon lenni, hogy ne essek a szeretelenség bűnébe némelyekkel szemben, kiknek a lábát tovább facsarja az, aminek a sebe az enyémen már begyógyult. Továbbá — hogy úgy, mint eddig, olyan „felháborító nyíltsággal” mondjam-írjam magyarul azt, amit mindenki gondol, de mondani nem mer — oly közvetlenséggel, mintha franciául, angolul írnam-mondanám. Úgyelni arra, hogy eszmém, felismeréseim megváltozása még véletlenül se legyen „szinkronban” az uralkodó eszmerendszer — rendszerváltozásával. Gondolkozni olyan koncentrációval, amelytől elkényelmesedő korunkban annyian elszoknak; megőrizni a szabad lengést. Mint eddig — átugrani a prelimináriákon; előreszaladni. Megszűnni, ha démonom nem súg. Híven követni, ha a kísérlet ismeretlen veszedelembe sodor. Kerülni az ingoványos misztikát, de élni az ítélet felfüggesztésének ephektikus jogával a metafizikával szemben — hiszen ha még emlékszel, idestova negyedszázada, hogy megírtam: az új millénium küszöbét átlépőben amennyit ma atomkutatásra — annyit fognak tudományos metafizikai kutatásra költeni a nemzetek. Naponta újrakezdeni a türelem erényének gyakorlását; végül: kiktartani a rám szabott jelszó mellett — úgy, amint Epikurosz meghagyta volt — „élj ismeretlenül”.